

Tarixin və mədəniyyətin Xınalıq zirvəsi

Aydan Xəlilova

"Uşaqlığım bu dağların, qayaların üstündə keçib... Bəzən düşünürəm ki, buranın hər qarışını, cığırını, dolanbaclarını, keçidlərini gözüyumulu təsvir edə bilərəm..."

Özümü tanıyandan bu dağlarda, dərələrdə, çəmənlərdə qaçıb oynadım, onların qoynunda böyüdüm, yetkinləşdim, qocaldım...

İndi də hər fürsətdə təbiətə qayıdıb, hüzzuru, mənəvi rahatlığı gəzirəm. Ahıl yaşım qədər evimdə topladığım qiymətli daşlara, qədim sikkələrə, kəndin tarixini gözümdə canlandıran digər dəyərli nümunələrə baxdıqca, sanki ötən əsrlərə səyahət edirəm..."

Hacıbala Bədəlov hər daşı bir tarix olan Qubanın Xınalıq kəndinin ağsaqqal sakinlərindən biridir. Ulu babaları da bu kənddə yaşayıb. Elə onların irsini, yurdu tarixini yaşatmaq üçün topladığı qədim eksponatlarla "muzey içərisində muzey" yaradıb. Xınalığa səfər edən istənilən şəxs bu muzeylə tanış ola bilər...

Beynəlxalq Muzeylər Günü ərəfəsində Xınalığa səfərimiz zamanı biz də həm canlı muzeyi xatırladan bu kəndin həyatı, həm də Hacıbala kişinin yaratdığı muzeydən əlavə iki digər muzeylə ətraflı tanış olduq.

Dəniz səviyyəsindən 2300 metr yüksəklikdə olan qədim oba

Nadir, qiymətli əşyalar var ki, onların hansısa muzey rəflərində kütləyə nümayiş etdirilməsi mütləqdir. Çünki insanlar tarixin qədimliyini yalnız həmin dövrdən qalan nümunələrə baxarkən anlama bilərlər. Fəqət bəzən də olur ki, bir məkan özü başdan-ayağa muzey kimi, açıq səma altında, içi dolu xəzinə formasında yadigar qalır. Qubanın Xınalıq kəndi kimi...

Dəniz səviyyəsindən 2300 metr yüksəklikdəyik. Muzeylər günündə məhz bu kəndi seçməyimiz də əbəs yerə olmadı. Xınalıq hər daşında tarix yaşayan, hər qarışında mədəniyyət aşılaman xalis muzeylərdəndir. Buranın eksponatları isə ta Qəçrəşdən sıralanmağa başlayır....

Təbiətin oyanan vaxtında Xınalığa səfərin ayrı yeri var. Yol boyu yaşıl rəngin müxtəlif çalarları ilə rastlaşırsan. Böyük Qafqazın nəhəng dağlarının arası ilə üzüyuxarı qalxdıqca, ecazkar mənzərənin rəngarəngliyi daha da çoxalır. Tam zirvəyə qalxıb əzəmətli mənzərəyə tamaşa etdikcə insanın sanki könlü açılır.

Kəndin girişində bizi qarşılayan "Xınalıq" Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun direktoru Həsən Ağayev öncə Xınalığın tarixindən söhbət açır. Onun sözlərinə görə, bu kənd elə qədimliyə malikdir ki, arxeoloji qazıntılarda tapılan hər əşyada tarix bir dövr daha geriye adlayır. Son araşdırmalara əsasən, ilkin məskunlaşmanın Tunc dövründən, eramızdan əvvəl IV minillikdən başladığı sübuta yetirilib. Kənddəki arxeoloji qazıntılara 2012-ci ildən başlanılıb. Hazırda bu yöndə aparılan işlərə arxeoloq İdris Əliyev rəhbərlik edir.

Xınalığın adı Qafqaz Albaniyası dövründə Kətiş kimi qeyd edilir. Özlərini Nuh peyğəmbərin nəslindən sayan, "kətidid" adlandırılanların 26 alban tayfasından biri olduğu vurğulanır. Xınalıq adına ilk dəfə yazılı mənbələrdə XV əsrdə Mahmud Əl Xinaluqinin "Şirvan və Dağıstan hadisələri" adlı əlyazmasında rast gəlinir. O, özünə Xınalıqlı təxəllüsünü götürmüşdü. Lakin bu yerin adının əsas qaynağı məlum deyil. Bəzi tarixçilərin fikrincə, Xınalığın yaranması Albaniya şəhəri olan Xena ilə əlaqəlidir. Sonrakı dövrlərdə də müxtəlif mənbələrdə kəndlə bağlı faktlar öz əksini tapıb.

Xınalıq zəngin xəzinəyə bənzəyir. Hər daşından tarix tapılır. Maraqlısı odur ki, sovet dövründə kənd "heç bir arxeoloji əhəmiyyətə malik deyil" damğası ilə sənədlərdə möhürlənib kənara atılıb. Hazırda aşkarlanan çeşid-çeşid dünya əhəmiyyətli tapıntılar qoruğun fondunda saxlanılır. Müxtəlif qəbirlərdən və yaşayış yerlərindən əldə edilən əşyaların bir qismi 2017-ci ildən elə kəndin girəcəyindəki Arxeoloji Muzeydə sərgilənir. Həsən Ağayev bildirir ki, eramızdan əvvəl III minilliyə aid tunc bilərziklər, sırğalar, balıqqulağı, domino tipli muncuqlar, sümükdən hazırlanmış deşici alətlər, bizlər qədim yaşayış məskəni olan Zəncardan tapılıb.

Muzeyin divarları kənd camaatının toxuyub hədiyyə etdiyi xalçalarla bəzədilib. Xüsusi ahəng qatan xalçalar buranı daha doğma bir məkana çevirir. Qədim qəbiristanlıq, kurqanlardan tapılan əşyalardan savayı digər rəfləri Orta əsrlərə aid xınalıqlıların məişət və təsərrüfatda istifadə etdikləri alətlər tutur. Direktor söyləyir ki, biçində kəndlilərin ən əvəzolunmaz vasitəsi vəl olub. Xırmanda sünbülü dəndən ayırmaq üçün

nəzərdə tutulan bu alət heyvan qoşularaq hərəkətə gətirilirdi. Digər cərgələrdə sıralanan qayçı, bıçaq, oraqlar, məişət üçün nəzərdə tutulan digər qablar isə sanki insanı həmin dövrlərə qaytarırdı.

Muzeydə qovluqlara yığılan köhnəlmiş vərəqlər də diqqətimizi çəkir. Həsən Ağayev bildirir ki, bu əlyazmalar müxtəlif yerlərdən, xüsusilə məscidlərdən tapılmış məktublar, qeydlərdir. Onların əksəriyyəti cırılıb, xırdalanmış formadadır. Bir çoxlarının hissələri tapılıb birləşdirilərək oxunacaq hala gətirilib. Hissələri bərpa etdirilən əlyazmaların surəti çap edilərək elektron variantları hazırlanır.

Pilləvari evlərlə qorunan qədim mədəniyyət, kətiş əlifbası

Eramızdan əvvəldən Orta əsrlərə qədər olan dövrü bu muzeydə tamamlayıb XXI əsrin Xınalığına qayıdırıq. Daşlı-kəsəkli yollarla küçələri gəzirik.

Bələdçimiz İzzət Bağirov söyləyir ki, Xınalıqdakı tarixi evlər çay daşından hörülmüş xüsusi memarlıq quruluşundadır. Pilləli formada bir-birinin üst cərgəsində salınan evlərin damı da köhnə üslubuna yenidən qaytarılır. Buradakı tikililərin 200-dən 400-ə qədər yaşı var. Həmçinin əldə edilən tarixi şəkillərdən görünür ki, əksər evlər aynabəndli olub. Kəndin qoruq hissəsinin yenidən tarixi görünüşünə qaytarılması üçün evlərin bərpası prosesləri həyata keçirilir. Bu il daha 19 evin öz əzəli formasına qaytarılması planlaşdırılıb. Təxmin edilir ki, 7-8 ilə bütövlükdə qədim görünüşü görmək mümkün olacaq.

Xınalıq kəndi iki hissədən ibarətdir. Qoruğa daxil olan qədimi ərazidə evlər yalnız xüsusi standartlarla tikilə və təmir oluna bilər. Qoruqdan aşağıda, kəndin ətəyində isə yeni yaşayış massivi salınıb. Burada yeni üslublu evlərin sakinləri yaşamlarını davam etdirirlər. Ümumilikdə 260 evdən 159-u qoruğun ərazisində yerləşir. 2100 nəfər xınalıqlı sakin isə bu bənzərsiz kəndin inciləridir.

Tinlərdən birini döndəndə əsrlərin yadigarı olan ətirli təndir çörəyinin iyinə qərğ oluruq. Xınalıqda bişən dadlı təndir çörəyindən bir parça qoparıb xəmirləri təndirə yapan xanıma təşəkkür edərək yolumuza davam edirik. İrəliləyən yolla döngələrdən burulub kəndin ikinci bir muzeyinə - Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinə gəlib çatırıq. Hər qarışı tarix olan kənddə iki muzeyin olması heç də təəccüblü deyil.

Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi 2001-ci ildən fəaliyyətdədir. Burada çeşidli eksponatlar əsl milli-etnik kimliyi üzə çıxarır. Muzey Xəlilrəhman Cabbarovun təşəbbüsü və yerli əhalinin köməyi ilə yaradılıb. Hər bir ocaqdan toplanan maddi nümunələr, maraqlı əsərlər saçdığı işıqlarla diqqəti üzərinə çəkir. Buradakı yerli sakinlərə məxsus müxtəlif gil, mis qablar, daş ütülər, silahlar, qılınclar, nizələr zəngin mədəniyyətin göstəriciləridir. Digər vitrinlərdə isə XV əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər tarixiləşən Osmanlı türkcəsində, farsca, ərəbcə əlyazmalar toplusu sərgilənir. Sovet dövrü istilasından zamanı bu kitablar gizlədilib, sonralar evlərin damlarından, qəbirlərdən ortaya çıxarılıb. Tapılan kitablardan da aydın olur ki, kəndin keçmişi elmlə sıx bağlı olub.

Muzeyi gəzəndikcə divardan asılan kətiş əlifbası nəzərə çarpır. Xınalıq dilində danışan xalqın öz əlifbalı da var. İzzət Bağirov qeyd edir ki, bu əlifbanın hazırlanmasında Frankfurt şəhərində yerləşən Höte Universitetinin elmi işçisi Monika Rind Pavlovskinin əvəzsiz xidmətləri olub. O, uzun müddət Xınalıqda yaşayaraq dili öyrənib və bütün səslərin əhatə olunduğu 49 hərfdən ibarət əlifbanı təkmilləşdirib. Hazırda bu əlifba ibtidai sinif proqramına daxil edilib və bu dildə dərslik də mövcuddur.

Muzeydəki hər eksponata diqqətlə baxıb yaddaşımıza həkk etdikdən sonra buradan ayrılıb yenidən səfalı təbiətə qayıdırıq.

Xınalıqda yaz gec gəlir, yay isə tez bitir. Artıq hiss olunurdu ki, günortadan azca keçsə də, hava soyumağa başlamışdı. Axşama doğru isə bahar sərinliyindən daha çox payız soyuğu hiss olunacaqdı. Bəlkə də elə bu soyuq qarşısındakı başıqarlı dağlardan üzün sarı gəlirdi.

Tarix boyu bir çox dinlərə etiqad edən xalq

Xınalıqlılarmüsəlmanlaraqdinə çoxyaxındırlar. Bunu buradakı dini məbədlərin çoxluğu da sübut edir. Əvvəllər burada Ay məbədlərinin olmasını isə qazıntılar zamanı tapılan abidələrə məxsus simvollar aşkara çıxarıb. Həmin simvollarından biri də elə fondada sərgilənir. Ümumilikdə kənddə pirlərin, türbələrin, məscidlərin sayı çoxdur. Onlardan birinə - kəndin ən hündür yerində yerləşən Abu Müslüm Cümə məscidinə də baş çəkirik.

Məscidin tarixi IX-X əsrlərə aid edilir. Dini məbədin girişinin çöl hissəsindəki divarda Zərdüştlüyə dair simvollar var. Runik əlifbasına xas yazı nümunələrindən iki parça elə məscidin əsas sütunlarını təşkil edən daşların arasında saxlanılıb. Bu dini ibadətəgah sovet dövründə anbara çevrilib, sonrakı vaxtlarda kəskin hava şəraiti ucbatından qəzalı vəziyyətə düşüb. Ancaq 2012-2014-cü illər ərzində əsaslı bərpadan sonra öz əvvəlki görünüşünə qaytarılıb. Hazırda cümə günləri məsciddə kütləvi namazlar qılınır, ibadətlər edilir.

Həqiqətən də bura kəndin ən yüksək zirvəsi idi. Nəzərləri çevirib ayaqlar altında qalan evlərə, Xınalığa baxdıqda insan heyrətləndirici mənzərəni səmadan seyr edirmiş kimi hissələrə qarq olursan.

Kənddə indi nisbətən evlərin sayı azalsa da, əvvəllər yaşayış yerləri bir-birinə o qədər sıx yerləşib ki, damların üzərindən adlayıb ən yüksək təpədən kəndin yamaclarına enmək olurmuş. Sovet dövründə Xınalığa dağların arasından yol çəkilsə də, tez-tez qayalardan düşən daşlar yolu yararsız hala salıb. Yolsuzluq, şəraitətsizlik isə kənddən insanların sürətlə köç etməsinə səbəb olub. 2006-cı ildən salınan yeni asfalt yol xınalıqlıları yurdlarına yenidən qaytarıb. Qışı sərt keçən kəndin rayon mərkəzi ilə əlaqələri 4 fəsil təmin edilir. Bununla da qarın metrərlə yağdığı bu kənddə bütün işlər daim fasiləsiz öz axarı ilə davam edir.

Bu zirvədə olarkən qarlı dağlarda süzən nəslə kəsilməkdə olan kərkəsləri görmək də nəsimimiz oldu. İzzət Bağirov qeyd etdi ki, statistikalara əsasən, Azərbaycanda bu quş növündən cəmi 86 ədəd qalıb. Hazırda onların əksəriyyəti şimal zonalarına üz tutub. Kərkəslər Böyük Qafqazın sıldırım qayalarında yuva quraraq özlərinə məskən salıb. Nadir kəndə köç edən də məhz elə nadir quşlar ola bilər.

Qoçaq xalqın qədimlərdən bəri dəyişməyən işgüzarlığı

Xınalıqda 30 faiz oskigen çatışmazlığı olduğundan sakinlərə verilən məvaciblərin miqdarı da 30 faiz çoxdur. Dağlar qoynunda yaşayan əhalinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq, qoyunçuluq, kənd təsərrüfatıdır.

Bir çox tövlələr isə elə evlərin altında yerləşir. Bunun isə səbəbi şaxtalı keçən qışın çovğunundan qorunmaq üçün olub. Keçmiş vaxtlarda insanlar günlərlə evlərindən çıxıb bilmədikləri zaman mal-qaranı yemləməkdə çətinlik çəkiblər. Birbaşa tövləyə enmək üçün əsas çıxış yolu olan belə üslublu tikililər onların işlərini asanlaşdırıb.

Bu evlərin birində də Xasməmmədovlar ailəsi yaşayır. Ocaqlarının qapılarını üzümüzə kəndin mahir ovçularından olan Kəbir kişi açdı. Böyük məmnunluqla bizi içəri dəvət edib əsl kənd süfrəsi açdı.

Ovçuluqdan əlavə Kəbir kişinin ən sevimli fəaliyyətlərindən biri də dağ zirvələrinə yürüşlər olub. Deyilənlər qonaq otağının divarından asılan sertifikatlardan da bəlli idi. Ovçu söyləyir ki, əvvəlki qohum-qonşu mehribanlığının dadı damağında qalıb: "Yadıma gəlir, uşaq olanda hər həftənin 5-ci günü yığılıb bir evdə gecəyarısına qədər söhbətlər edər, müxtəlif işlərlə birlikdə məşğul olardıq. Qadınlar paltar, xalça toxuyar, yun təmizləyər, kişilərsə tədarük üçün lazımı işləri görürdülər. Ancaq indi bu səmimiyyəti toyda, bayramda tapmaq olur".

Kəndin qoçaq xanımları da təsərrüfatla kişilərlə bərgə ta əzəldən məşğul olublar. Şəkər xanım Kəbir kişinin ömür-gün yoldaşdır. Deyir ki, övladlarından birini rayona köçürüb. Digər 3 övladı ilə birlikdə Xınalıqda xoş ömür sürürlər. Şəkər xanım həm də kəndin məktəbində çalışaraq bir neçə işi eyni anda görməyə qadir zəhmətkeş analardandır.

Xasməmmədovlar ailəsi ilə xeyli söhbətləşdikdən sonra yolumuzu evində muzey yaradan Hacıbala Bədəlovun mənzilindən salırıq.

Hacıbala kişi kəndin əsilli ailələrindəndir. Deyir ki, babaları Xınalıq bəylərindən olublar. Lakin onlar da 1936-1938-ci illərdə "qolçomaq" damğası ilə sovet rejiminin qurbanlarına çevriliblər. Var-dövlətləri əllərindən alınaraq müxtəlif yerlərə sürgün ediliblər. Hacıbala Bədəlovun atası bəraət aldıqdan sonra kəndə qayıdaraq yenidən özünə həyat qurub.

Hacıbala kişinin şəxsi mülkündəki nadir qiymətli əşyalardan olan pullar, daşlaşmış balıq, meduza, pirit daşı və s. qızıl dəyərində olan maddi tarix nümunələridir. Digər küncdə olan müxtəlif formalı papaqlar isə öz əlinin əməyidir: "Sovet hakimiyyəti dağılandan sonra güzəranımız çox acınacaqlı idi. Bircə quru çörəyə möhtac qalmamaq üçün papaqlar, gödəkçələr tikib satmağa başlamışdım. Beləliklə də, tək-başımaya öyrəndiyim sənətin qısa zamanda ustasına çevrildim".

Kolleksiyanın bir qismini də bıçaqlar, xəncərlər, silah və tüfənglər təşkil edir. Ağsaqqal vurğulayır ki, sovet istilasından dənəməndə hər kəsin silah-sursatları müsadirə edilirdi. Kənd sakinləri öz müdafiə vasitələrini əldən verməmək üçün tüfənglərini, qılınclarını evlərinin divarlarına hörürdülər. Məhz Hacıbala Bədəlovun topladığı alətlər də Xınalıqdakı evlərdən aşkarlanan tapıntılardır.

Ev muzeyinin ən nadir eksponatı 1920-ci ilə aid xalçadır. Xalının üzərindəki aypara simvolunun içərisində Xınalıq yazısı, mərkəzində isə Azərbaycanın 3 rəngli bayrağı həkk edilib. Repressiyalar zamanı əldən-ələ keçən xalça cırılıb. Təsədüfi şəkildə bu xalını tapan Hacıbala kişi isə xanımı ilə birlikdə onu yenidən əsl görkəminə qovuşdurublar.

Bədəlovlar ailəsi Xınalığa gələn turistləri evlərində qonaq etməkdən də böyük zövq alırlar. Hətta ayrıca gecələmək üçün ziyarətçilərə otaq da ayırıblar. Hacıbala kişinin bir xatirə dəftəri də var. Onları

ziyarətə gələn hər bir şəxs bu dəftərə öz ürək sözlərini yazır. Elə biz də xınalıqlıların həmin güncü qonağı olaraq könlümüzdən keçənləri sətirlərə düzüb xudahafizləşdik.

Zəhmətsevər əhali, fədakar müəllimlər, məktəbdə qalan uşaqlar

Kəndin yuxarisından aşağıya uzanan cıgır Xınalığın yeni yaşayış massivinə çıxır. Burada yeni tikililərdən əlavə məktəb də yerləşir. Ucqar dağ kəndində belə bir məktəbin olması xüsusilə yaşayış səviyyəsini nisbətən yüksəldir.

İnternat tipli təhsil ocağının direktoru Yunis Dəmirov bildirir ki, hazırda məktəbdə 248 nəfər şagirddən ibarət 14 sinif var. Şagirdlərdən 30 nəfəri dərslə müddətində məktəbdə qalır. Məktəbdə qalan şagirdlər qonşu kəndlərdən və ya ailələri köçəri maldarlıqla məşğul olanlardır.

Məktəbin heyətinə daxil olanda tənəffüs idi. Uşaqlar da dərslə fasilədən istifadə edərək heyətdə oynayırdılar. Çöhrələrindəki xoşbəxtlik heç bir füsunkarlığın əvəzini onlara yaşada bilməzdi. Məktəbin 2007-ci ildən yeni formada tikilərək şagirdlərə təqdim edilməsi onların dərslə olan marağını artırıb. Direktor vurğulayır ki, əvvəllər müşahidə edilən xoşagəlməz hallar indi yaşanmır: "Əvvəllər kənddə qızlarını məktəbə göndərən ailələr yox dərəcəsinə idi. Hazırda məzunlarımızdan savayı 7-8 qız yetirməyimiz ölkənin öndəgedən universitetlərində təhsil alırlar. Hətta xaricdə təhsillərini davam etdirən xınalıqlı gənclərimiz də var".

Bir çox şagirdin heyətində önəmli rol oynayan müəllimlərdən biri Səxavət Sultanovla həmsöhbət oluruq. İngilis dili fənnindən dərslə deyən müəllim qeyd edir ki, kənddə salınan yeni yol və müasir standartlarla inşa edilən məktəb təhsildə böyük dönüşə səbəb olub: "Yolun olmaması əhalini kənddən uzaq salır, şəraitətsiz məktəb isə şagirdləri təhsildən yanındırırdı. Hətta əvvəlki vaxtlarda magistratura təhsili alan şagirdlərə, ümumiyyətlə, rast gəlinmirdi. İndi isə ali təhsillərini başa vuran məzunlarımızın soraqları yüksək yerlərdən gəlir".

Səxavət Sultanov deyir ki, kənddə "repetitor" hazırlığına rast gəlinmədiyindən müəllimlər universitetə hazırlaşan abituriyentlərlə heç bir mənəfət gözləmədən əlavə məşğul olurlar. Məktəbdə dərslə deyən müəllimlər kəndin sakinləri olmaqla yanaşı, digər bölgələrdən ezam olunanlar da var. Hətta öyrənirik ki, Xınalığa ezamiyyə olan cavan xanım müəllimlərdən biri də elə xınalıqlı bir bəylə ailə heyəti qurub.

Məktəbin müəllim heyətini narahat edən əsas məqam Xınalıq dilinin aqibətidir. Bu məskən öz dili olan yeganə kəndlərdəndir. Xınalıq dilinin bənzərinə heç yerdə rast gəlmək mümkün deyil. Hətta dünya dillərində olan bütün səslər bu dildə ehtiva olunub. Dilin məhvi isə eyni zamanda bir etnik qrupun məhvi ilə nəticələnə bilər. Buna görə də, bu istiqamətdə əsaslı ardıcıl araşdırmalar aparılmalı, əbədiliyini qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Qədim kəndin ətəyində durub son dəfə əsrarəngizliyə tamaşa edib, təmiz dağ havasını ciyərlərimizə çəkərək Xınalıqdan ayrılıraq. Böyük Qafqaz dağlarının suyu da, havası da, mənzərəsi də bir başqadır. Bir görən, bir də o gözəlliklərin ağışundan qayıtmaq istəmir...